

ABBÂSÎ HÂKİMİYETİ DÖNEMİNDE BAĞDAT'IN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATINDAN GÖRÜNÜMLER*

*Dr.S.B.SAMADI***

*Çev: Prof.Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Bir toplumun kültürel gelişimi ne bir kimsenin kendi çabalarının sonucu ve ne de tabii veya bölgesel sebeplerin sonucunda gerçekleşmiştir. Bunlardan daha çok asırlar boyunca ortaya konulan sürekli ve devamlı bir faaliyetin sonucudur. İşte bu faaliyet birçok yabancı ve dahili unsurların tesiri altında bulunan bir milletin ahlak ve karakterini oluşturur. Bu unsurlar, millet inşa etme misyonu için gerekli olan paylaşıma, genel olarak ilerleme ve kültürel gelişime katkı sağlamaktadır. Bu durum, olağan bir süreçtir ve Bağdat'ta da aynısı meydana gelmiştir.

İslâm sancağı altında geniş bir devletin kurucusu olan Arapların, kelimenin gerçek anlamıyla, kendilerine has eski bir kültürleri yoktu ve hemen hemen hiç medeni değillerdi. İslâm'ın gelişinden önce ülke tam bir karanlığa gömülmüş olup, dönem karanlık çağ veya aydınlanma¹ ve bilgi döneminin karşıtı anlamında Cahiliye olarak isimlendirilir ve bilginin gelişiyiyle, ki bu bilginin çoğu İslâm'ı kucaklamalarından sonra üzerlerine bir güneş gibi doğmuştur, daha iyi hayat yollarını anlamaya başlamışlar ve kendilerini büyük oranda geliştirmişlerdir. Bu halis Arap bedevileri daha önceleri, neredeyse özgün bir göçebe kültürüne sahip barbarlar olarak kabul ediliyordu. Bu Arapların çoğunluğu, hayvan sürüleri ve deve kılından taşınabilir çadırları ile birlikte otlak ve tatlı su aramak üzere bir yerden başka bir yere dolaşip duran göçebelereydi.² Tek mutluluk kaynakları, sa-

* Islamic Culture dergisinin 1955, Cilt: 29, Ekim sayısında 237-245. sayfaları arasında yer alan "Social and Economic Aspects of Life Under the Abbasid Hegemony at Baghdad" başlıklı makalenin çevirisidir. Söz konusu makale, All India Oriental Conference'nin 10.Oturumunda tebliğ olarak sunulmuştur.

** S.B.Samadi, Arapça Öğ.Gör., Lucknow Üniversitesi.

¹ Nicholson, *Lit.Hist.* (1930), s. 30.

² Thomas, *Arabs* (1940), s. 14.

vaş meydanlarında ve genellikle kabile savaşlarında şereflerini koruyacak bir erkek ³çocuğunun doğumu veya ulusal bir kahraman ve aile şerefine kurtarıcısı olarak kabul ettikleri bir şairin ortaya çıkışı idi. Son olarak, yaptıkları savaşlarda kendilerine değerli bir katkı demek olan bir kısırağın doğumunda çok sevinirlerdi. Dolayısıyla hayatlarının birkaç basit nesne – iyi bir otlak, temiz bir su kaynağı, sığır ve koyun sürüleri, kabile obaları, şairler, savaşçılar ve atlar – etrafında şekillendiğini görmekteyiz. Çok az felsefe biliyorlar⁴, sanat ve kültürde dinamik gelişme süreci hakkında çok az bilgileri vardı. Bilimsel düşünce ve dogmatik teolojiden habersiz ve ekonomik ihtiyaçları sebebiyle veya daha iyi ve konforlu bir hayat tarzı arayışı için gitmek zorunda oldukları bazı yerler hariç dış dünya hakkında tamamen bilgisizdiler. Daha erken dönemdeki Araplar iyi birer denizci olup, bazen Çin ve Doğu Hint Adalarına kadar deniz yolculukları yapmıştır. Ayrıca Hîre'deki saray hayatını, Ğassânî ülkesini, Sâsânî Sarayı ve Bizans İmparatoru'nun merkezini tanıyorlardı.⁵ Daha sonraları varis oldukları Atina, Bâbil, İstahar, Şam, Kartaca, İskenderiye ve Memphis gibi önemli kadim kültür merkezlerindeki ve diğer eski kültürlerin⁶ başkentlerindeki lüks hayat tarzları hakkında bir takım bilgileri vardı. Bu eski hayat tarzlarını kendi yararlarına uygun bir şekilde adapte ettiler, geliştirdiler ve çabalarının sonuçlarını, bunun öncesinde barbarlık ülkesi olan Avrupa⁷ halkına ulaştırdılar.⁸ Böylece, çok iyi bilinen şu kanunu doğruladılar: kültürel gelişme bir döngü çerçevesinde gerçekleşir. Yani insanlar gelişerek, barbarlık döneminden iyi bir askeri teşkilata sahip savaşçılardan oluşan bir millete dönüşür. Yaşadığımız dünyada – Müslümanların örneğinde olduğu gibi – benzersiz bir coşkuyla, hiçbir önlem almayan insanların üzerine atılırlar ve kısa bir sürede bütün dünyaya hâkim olarak, geniş bir imparatorluk kurarlar.* Bu savaşçılar, istedikleri takdirde – Müslümanların yaptığı gibi – olağan bir şekilde kültürel eğilimleri geliştirmeye başlarlar; sosyal ve ekonomik faktörler bu büyük görevi yerine getirmelerinde onlara yardımcı olur ve gündün güne daha başarılı ve müreffeh olurlar. İşte, Şam ve Bağdat'ta ortaya çıkan ve gelişen İslâm İmparatorluğu'nun hikâyesi de bu şekilde idi. Ve Bağdat'taki hayat Şam'dakinden daha kozmopolit olduğu için söz konusu dönemin en medeni insanların o mükemmel lezzetini oluşturan unsurları sağlayan farklı kültürlerin Bağdat'ta ahenkli bir şekilde kaynaşmış olduğunu görürüz.

Sosyal ve kültürel gelişim tarihinde şu durumla karşılaşırız: Bölgesel fetihlerden sonra yerleşik hayat şartları içerisinde insanların ilerleme konusuna da-

³ Nicholson, s. 71. Krş. Charles Lyall, *Ancient Arab Ply.* (1930), s. xvii.

⁴ Gibb, *Arabic Literature*, s. 7.

⁵ Nicholson, s. 53 ve devamı.

⁶ Hitti, *History of the Arabs* (1946), s. 174.

⁷ A.e., XI.bölüm ve devamı.

⁸ Hitti, s. 520. Bkz. *Words of a Saxon nun*, s. 144. Hitti'nin, s. 557'deki "Müslüman İspanya, Ortaçağ Avrupasının entellektüel tarihinin en parlak bölümlerinden birisini yazmıştır" ifadesini karşılaştırmak için bkz. Lane-Poole, *Moors in Spain* (1887).

* Müellif, bu benzetmeyle, İslâm tarihindeki fetih olgusunu yanlış anlamış ve yorumlamıştır. (Çev.)

ha çok ilgi gösterdikleri bir safha gelir ve zamanlarının ve enerjilerinin çoğunu bilgi ve medeniyeti geliştirmeye ayırırlar. Bu kuluçka dönemini her zaman çiçek açma dönemi izler. Halife Mansur'dan Me'mun'a kadarki devre veya biraz daha sonrasında Mütevekkil'den Vâsık'a kadarki zaman dilimi kültürel alanda büyük adımların atıldığı bir dönemdi ve haklı olarak Abbâsîlerin Altın Çağı şeklinde isimlendirilir.⁹ Bir kültürün, zirveye ulaşmasından sonra aşamalı, fakat kesin bir çöküşünün başladığı da tarihi bir süreçtir. Ancak biz burada çöküşünü değil, doğuşu ve gelişimini ele almaktayız. Kültür ağacının gelişip çiçek açması en iyi, meyve ağacının çekirdeğinin ekimi ile karşılaştırılabilir. Tamamen çiçek açtığı zaman meyveye durur ve hemen arkasından dökülme evresi başlar. Bir başka ve daha ileriye götüreceğimiz bir teşbihle, tam tepede olan ve burada bir an bile durmayıp hemen, daima batma yönünde bir sonraki noktaya geçen güneş gibidir. Ancak bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız, zira burada sadece kültür ağacının tamamen çiçek açması üzerinde konuşacağız, yok olması hakkında değil.

Araplar İranlıların doğrudan rehberliğinde Bağdat'ta bir imparatorluk kurmadan önce Şam'da çok geniş bir imparatorluk inşa etmişlerdi. Bu imparatorluğun sınırları batıdan doğuya, Pirenelere veya Arapların ifadesiyle Cebelü'l-Brans'dan Sind ve Pencap'ın bir kısmını da içine alan bir şekilde Hindistan'a kadar uzanmaktaydı. Diğer taraftan, Atlantik kıyılarından ve Afrika çölünün yakıcı kumlarından bütün Orta Asya'yı – Tatar Ülkesi - içine alacak şekilde Çin sınırına kadar uzanmaktaydı. Burada ise daha sonraları büyük kültür merkezleri haline gelen Hîve, Buhara ve Semerkant gibi önemli kültür merkezleri bulunmaktaydı.¹⁰ Yalnız bu durum, büyük imparatorluğun, kültürel alanda zirveye ulaşılmasından sonra parçalanmaya başlamış olduğu bir safhada başladı, ki bu durum doğaldı, zira zirve noktası, kesinlikle çöküşün de belgesidir. Rakibi ve benzeri olmayan başarı ve ilerleme, bir lutuf olarak, daha güzel hayat şartlarını hazırlar ve daha iyi düşünmeye yol açar. Maddi zenginlik, hayat standardını yükseltir; her açıdan en iyi olan alınır ve var olan kültürel birikime eklenir ve geliştirilmiş yaşama şekilleri hayata geçirilir. Bu noktaya ulaşıldığı zaman da, bu kültür merkezinin etkisi daha uzak bölgelere kadar genişler. Abbâsî hâkimiyetinde Bağdat gelişip kültür merkezi haline getirildiği zaman, bu hal şehirde zanaat, ticaret, endüstri ve sanatı da geliştirdi. Doğru bir ifadeyle, Bağdat'ta, insan toplumu açısından yüksek bir hayat standardına yol açan her şeye ulaşıldı. O dönemde Bağdat'ın dünyanın merkezi olduğu zannediliyordu ve ancak dünyanın diğer önemli şehri, yani Konstantinapol onunla karşılaştırılabilirdi. Fakat şu farkla ki, Bağdat hâlâ gelişme ve ilerleme yolunda iken, Konstantinapol'deki kültür çöküş aşamasında idi. Bağdat, geniş imparatorluğun farklı yerlerinde birbirinden ayrı olarak inşa edilen Musul, Buhara, Hîve, Şiraz, Isfahan, Gazne ve

⁹ Hitti, s. 297.

¹⁰ Hitti, s. 330.

Nişabur gibi diğer birçok kültür merkezine büyük katkılar sağladı.¹¹

İnsan düşüncesi, endüstriyel ve tarımsal ürünlerin en iyisinin Bağdat'ta bir araya geldiğini ve üretildiğini görmekteyiz. Bunlar da gelecek asırlar için övünç kaynağı olacak bir kültür ve hayat tarzının gelişmesine yardımcı olmuştur. Öncelikle bizzat Bağdat şehrinin inşasına¹² bir göz atalım. Bağdat, İran şehirleri tarzında dairevi bir şekilde idi. Mansur, Cafer el-Bermekî, Mütevekkil, Mu'temid ve Adududdevle gibi güçlü ve meşhur mimarlar ve baniler tarafından inşa edilen güzel binaları şehrin kalın duvarları ve büyük kapıları kuşatmaktaydı. Cafer, Kasr-ı Caferîyi inşa etmişti. Bu kasr, sonraları Kasr-ı Me'mûnî'ye dönüştürülmüş ve arkasından da Me'mun tarafından genç ve yetenekli İranlı eşi, Hasan b. Sehl'in kız kardeşi Bûrân'a hediye edilmişti. Buran'ın düğününde büyük şenlikler düzenlenmiş ve altından imal edilmiş halı üzerinde gelinle birlikte yan yana duran damadın üzerine bin tane nadir inci saçılmıştır. Bu durum, o dönemde hayatta olmayan, Abbâsî sarayının mümtaz şairi Ebû Nuvas'ın, şarap kadehinde, altın bir zemin üzerindeki çakıl taşlarına benzeyen irili ufaklı baloncuklardan bahsettiği şiirinde önceden haber verdiği harika bir manzara idi:

*Onun büyük ve küçük afetleri,
Sanki altından bir yer üzerindeki inci taneleri gibidir.*¹³

Süreyya, Tac, Huld sarayları ve Dicle nehrinin yukarı havzasının yetmiş mil kadar kuzeyindeki Samerra'nın güzel mimari binaları, Müslümanların İran, Mısır, Bâbil ve İspanya'dan aldıkları mimari planların en mükemmel örneklerini oluşturmaktadır. Nitekim mimariye katkıda bulunan, birbirinden ayrı çok sayıda mimari ekol bulunmaktaydı.¹⁴

Şimdi, Bağdat'ın güzelce düzenlenmiş bahçeli evlerle nasıl tezyin edildiği ve donatıldığı konusuna gelelim. Nâsır-ı Husrev'in¹⁵ gözlemlerine göre, Kahire'de Fâtımîler döneminde on dört katlı binalar yaygındı. Büveyhî Sultanı Adududdevle Şiraz'da, üç yüz altmış beş odalı bir saray inşa etmişti. Böylece veliaht, yılın her gününü bir odada geçirebilecekti.¹⁶ Nitekim veliaht her gün odasını değiştirirdi. Bu kadar büyük bir ikâmetgah, nasıl gereği gibi zihinlerde canlandırılabilir. Elimizde, Bağdat'ta böyle bir binanın varlığına dair kesin bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak lüks ve konfor sevdasının yüksek bir düzeyde olduğu rahatlıkla tahmin edilebilir. Öyle ki, ataları hiçbir rahatsızlık duymadan, bütün bir günü, yakıcı sam yelinin estiği Arap çölünde kavurucu güneş sıcaklığında geçirirken, çocukları Bağdat'ta öyle lüks araçlar edinmişlerdi ki, evin içerisindeki

¹¹ A.e., s. 300-302.

¹² Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (1924), II.Bölüm, s. 15. Krş. Samadi, *Ahde Abbasi* (Lko), s. 74-77.

¹³ *Diwanu Abu Nuwas*, Ed. Seton Lloyd, Twin Rivers (1943), s. 159-160. Krş. Hitti, s. 303.

¹⁴ Hitti, s. 260.

¹⁵ Nasir Khusrau, *Travels* (1941), s. 71-72. Hitti, s. 523-524'den naklen. Krş. Nasir Khusrau, *Sefer Nameh*, Ed.Schefer, s. 36-56, çeviride s. 110-156.

¹⁶ Hitti, a.y. Krş. Mez, *Renaissance of Islam* (1937), farklı yerler.

havayı soğutmak üzere, kapı ve pencerelerin önüne, üzerine su püskürtülen keçe perdeler asarlardı. Kimi zaman bu perdelere, üzerinde delikler açılmış buralardan, bir fiskiye gibi sürekli olarak su püskürtmüşlerdir.¹⁷ Bu sistem o kadar detaylı bir hale getirilmiştir ki, Mirve yani ipek ip ve saçaklardan gayet incelikle imal edilmiş otomatik fanlar, parfümlü suyun içerisinde çalıştırılarak, insanların üzerine veya evlerin içerisine güzel kokunun yayılması sağlanırdı.¹⁸ Bazı evlerde iki sıra duvar örülürdü. Öyle ki, ev sahiplerinin kışın toplayabildikleri, dağlardan veya soğuk ülkelerden getirebildikleri kar, yazın odayı soğutmak üzere iki duvar arasındaki boşluğa doldurulurdu.¹⁹

Dahası halk, bahçelerinin bakımına en üst düzeyde önem vermişlerdir. Humâveveyh'in Fustat'taki bahçeleri, sanatın nasıl mükemmel hale geldiğinin bir örneği olarak zikredilebilir. Her tür nadir bitkiye buralarda mutlaka yer verilmiş ve çiçeklikler öyle düzenlenmişti ki, ortaya çıkan biçimlerden, bazı deyimler açıkça okunabilirdi. Böylece de mutluluk verici bir sonuç elde edilmiştir. O dönemde, sadece çiçekleri öven şiiirler yazan iki şair vardı. Bunlar Kuşâcim ve Saneberî idi. Bahçelerde her zaman akarsu, kemerler, gece-gündüz akan çeşmeler, nadir cins kuşlar ve güzel çiçekler bulunmaktaydı. Çeşmelerin muslukları çoğunlukla mücevherat ile süslenmiş değerli metalden yapıldı ve çok güzel görünürlerdi.²⁰

Rengarenk çiçekler ve olgun meyvelerle dolu bahçeler, hayvanat bahçeleri, kuşhaneler, müzeler, göz kamaştırıcı kubbeli ve minareli camiler ve benzeri diğer yapılar, seyredenlere, büyüü bir ülkede olduklarını hissettiren ortak bir tesir icra etmiştir. Bağdat, milyonlarca nüfusa sahip büyük bir şehir olduğundan, gündelik hayatta kullanılan ve tüketilen malların büyük orandaki ticareti, buradaki hayatın olağan bir görüntüsüydü. Nitekim, şehre satılmak üzere nehir yoluyla binlerce paket narın geldiği; çok sayıda zengininin evinde, zengin ve lezzetli göstermek üzere tabakları süsleyen meyvelerden birisi olarak tüketildiği görülmektedir. Sadece bir tür mal veya eşyanın ticaretinin yapıldığı özel bir çarşıda sıra sıra dükkanlar bulunurdu. Örneğin, sadece Çin mallarının satıldığı bir çarşı; seramik, deri ürünler, mücevherat, değerli taşlar v.b.nin ticaretinin yapıldığı çarşılar vardı. Yine elbise ticareti yapılan bir çarşı, et ve sebze pazarı ve insanların ihtiyaçlarına göre daha pek çok sayıda çarşılar vardı. Kerh bölgesi, çoğunlukla merkezlerden olmak üzere, at ve develerin oluşturduğu yük hayvanlarının kiralanmasına hasredilmişti. Nakil vasıtaları çoğunlukla atlar veya hecin develeriydi; posta ve yolcular arabalarla taşınmaz, buna karşılık at v.b.hayvanlar kullanılır ve halk tekerlekli arabalara veya benzeri taşıma araçlarına binmeyi

¹⁷ A.y.

¹⁸ A.y.

¹⁹ Mez, s. 380.

²⁰ Mısır'dan nakledilen örnek, Bağdat'ın bahçelerine dair elde herhangi bir kesin ve detaylı rivayetin yokluğunda, sadece konuyu aydınlatmak içindir. Dönem aynı olduğu için, bu detaylardan benzeri sonuçlar çıkartılabilir.

sevmezdi. Ancak tekerlekli araba fikri çok daha sonraları Araplara ulaşmış ve bunlardan hoşlanılmıştır.²¹ Aynı şekilde mücevherat ticareti yapılan çarşı çok gelişmiş olup, halı pazarı oldukça zengindi. Birden fazla müellifin kaydettiğine göre, sarayın pek çok önemli hanımı ve hanedan soyundan gelen prensesleri çok değerli halılara sahiptiler. Bu halıların toplam değeri kimi zaman yüz otuz milyon ile iki yüz milyon dirhem arasındaki miktara ulaşmıştır.²² Nadir mücevherat ve değerli taşların ise, bir kısmının çok kıymetli olduğunu ve müstakbel müşterileri tarafından oldukça büyük fiyatlarla satın alındığını görmekteyiz. Eldeki kayıtlara göre, Bağdat'ın ve civardaki şehirlerin köle pazarlarında çok sayıda yetenekli ve kültürlü cariye bulunurdu. Bunlar kimi zaman yüz bin dirhem ile elli bin ile yetmiş bin dinar arasında değişen oldukça yüksek fiyatlara satılmıştır. Teveddud, Bazl, Basbas, Ureyb, Zatülhal ve pek çok meşhur cariye tarihe geçmiştir.²³ Özellikle Teveddüd, sanat ve bilimin her türünde en becerikli ve başarılı olarak tanımlanmıştır. Gerçek değerini tespit için bir imtihan yapıldığında, zannedildiğinden çok daha fazla kıymete sahip olduğunu ispatlamıştır.²⁴ Köle ticareti yapan tacirler, kimi zaman en çok ilgiyi bu cariyelere göstermiş ve bunları güzel bir şekilde eğitmek için çok para harcamıştır. Onlara o kadar çok ilgi göstermişlerdir ki, tek bir cariye için otuz kadar görevli veya müzik eğitimi vermek için bir düzine müzik öğretmeni istihdam etmekteydiler.²⁵ Bu köleler o kadar yetenekli ve başarılı idiler ki, saraydaki toplantılarda belirli bir şeref ve itibarları vardı. Halife Me'mun'un bazı cariyelere istisnai bir alaka gösterdiğini ve içlerinden bir kaçıyla çok yakından ilgilendiğini görmekteyiz. Ayrıca erkek elbisesi giydirilmiş cariyelerin Me'mun'un huzurunda şarkı söyledikleri ifade edilir. Bazısının boyunlarında sallanan haç, onların Hıristiyan olduklarını ortaya koyuyordu.²⁶ Me'mun tarafından başlatılan ve geliştirilen Arap dansı, dans ve müzik sanatına açık bir katkıdır.²⁷ Halife Me'mun'un kendisi büyük bir müzik ve dans hayranı idi. Ancak esas ilgiyi ilim alanında olup, bunlarla bağlantılı olarak bir Hikmet Evi yani Beytülhikme* veya bir tercüme bürosu kurmuştur. Bu kurumun başında, Galen ve Aristo'nun tıp ve felsefe alanında faydalı kitaplarının pek çoğunu tercüme ettiğine inanılan saygıdeğer ilim adamı Huneyn b. İshak bulunuyordu. Huneyn ayrıca el-Aşra Makâlât fi'l-Ayn isimli çok yararlı bir kitap telif etmiştir. Bu kitap göz hekimliği (oftalmoloji) alanına yapılan açık bir katkıdır.²⁸ Me'mun döneminin ilmi faaliyetlerini detaylı bir şekilde sunmak için ayrı

²¹ Hitti, s. 379, 641. Krş. Mez, s. 64, 67.

²² Moinuddin Nadwi, *Tarikh al-Islam* ve Samadi, *al-Mamun*. (Yayınlanmamış).

²³ Hitti, s. 341-342.

²⁴ *Arabian Nights* (Nights 437-462). Hitti, s. 342'den naklen.

²⁵ Samadi, *al-Mamun*.

²⁶ Samadi, *al-Mamun*. Krş. Ameer Ali, *History* (1949), s. 257. Krş. Hitti, s. 424-426.

²⁷ A.y.

* Yazar metinde burasını Darulhikme şeklinde vermektedir. Ancak tarihte bu kurum Beytülhikme adıyla bilinmektedir. (Çev.)

²⁸ Hitti, s. 311-312.

bir makale gerekmektedir. Mevcut bu makalenin kapsamı büyük oranda, bu devredeki sosyal ve ekonomik gelişmeyle sınırlı olduğundan, Me'mun'un zamanına dair birkaç noktaya temas edeceğiz. Zira tümü ortaya konulmadan kültürel bir tasvir tam olarak yapılamaz.

Me'mun, astronomik gözlemlere çok fazla ilgi duymuş ve bu amaçla farklı yerlerde birçok önemli rasathane inşa ettirmişti. Bunlardan bir tanesi Şemmâsiye'de yapılmıştır.²⁹ Me'mun, dünyanın çevresini veya alanını (?) hesaplatmış³⁰; verdiği talimatlarla güneşteki lekelerin ve ay ile güneş tutulmalarının sebepleri ve diğer coğrafi-astronomik detaylar araştırılmıştır. Bu araştırmalar İdrisî ve Hârîzmî, Bîrûnî ve Tûsî gibi ilim adamlarının birtakım önemli sonuçları elde etmelerine yardımcı olmuştur. Saray doktoru, çok önemli bir şahsiyet ve tıp ile cerrahi alanlarında tecrübe sahibi olan Cibrâil b. Buhtîşû idi. Bir defasında, muhtemelen Me'mun'un babası Hârûnürreşîd'in sarayındaki felçli bir cariye, psikolojik metotlar uygulayarak tedavi etmişti. Cariye hareket edemiyor ve ellerini kaldıramıyordu. Bu sebeple doktor cariyenin insanların önünde elbisesinin çıkarılması gerektiğini önerdi ve buna teşebbüs edildi; sevindirici bir sonuçla, cariye içgüdüsel olarak kendisini korumak için ellerini hareket ettirdi.³¹ İbn Ebî Useybia ve el-Kiftî, Cibrâil'in hayatına dair pek çok tafsilatı ortaya koyarak, onun meşhur Bağdatlı Buhtîşû ailesinin çocuklarından birisi olduğunu söylemektedirler. Atası Corcis b. Buhtîşû, Mansur tarafından, kronik rahatsızlığından kurtarması için Bağdat'a davet edilmiştir. Çünkü Bağdatlı doktorlar hastalığa teşhis koyamamış ve başarıyla tedavi edememişlerdi.

Genel olarak tarihçiler sosyal meselelere dair maalesef çok fazla detay vermemektedir ve bunu yapanlar ise sadece saraydaki hayata dair bilgi sunmakta; siyasi tarihi veya savaş sahnelerini detaylı bir şekilde tavsif etmektedirler. Nefhu't-Tîb'in müellifi el-Makkarî ve diğer bir kaç müellif, o dönemdeki toplum hayatı hakkında bazı detaylardan bahsederek, o zamanda yaşayan meşhur hanımların faaliyetlerine dair bilgimize katkı yapmışlardır.³² Ancak bu tür örnekler çok nadir olup, Taberî'nin Târîh'i, Mes'ûdî'nin Murûcu'z-Zeheb'i veya İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil adlı eserinden, genellikle bu tür detayları elde etmemekteyiz. Yine de, bu üç meşhur tarihçiden Mes'ûdî, en çok bilgi verenidir. Zira o, tarihi gerçekleri, belirli bir hanedanın tarihi etrafında bir araya getirmiş ve tanımlamaları çarpıcı hale getirmede kullanılacak, döneme dair ilginç sosyal ve kültürel detayları değişik yerlerde ortaya koymuştur. Ancak bu genel bir durum olmayıp, halkın yaşantısını detaylı bir şekilde araştırmak tamamen imkânsızdır. Bununla birlikte uzun bir süreçte elde edilebilen detaylardan bir takım sonuçlar çıkarabilir veya Taberî ve diğerlerinin kaydettiği uzun rivayetlerden seçmeler yapabiliriz. Rivayet edildiğine göre, Dicle nehrinin kıyısında, geniş meyve bahçeli görkemli

²⁹ 26.dipnottaki yerler.

³⁰ Hitti, s. 373-375. Krş. Samadi, *Ahdu Abbasi*, s. 20.

³¹ İbn Ebî Useybia.

³² el-Makkari. Hitti, s. 560'dan naklen.

binalar vardı. Oldukça değerli malzemeden yapılan, sürekli olarak (bazen de renkli ve kokulu) su akan fiskiyeler vardı.³³ Uzak yerlerden ticaret malları ve yolcuları getirmenin ana güzergahı olan nehirden bahçelere geçiş, üzerlerine güzel desenler işlenmiş ve rengârenk mermerlerle kaplı basamaklarla sağlanırdı. Ana binanın nehre uzaklığı genellikle yirmi ile elli arşın kadardı.

Binalar çoğunlukla iki katlı idi ve evin her tarafı geceleri çok iyi aydınlatılırdı. Şehirde hilafet merkezine giden ana cadde, özellikle Samerra'da geniş ve ferahtı.³⁴ Ana binaların altında gizli geçitler vardı. Geniş yarış alanları (Sibâk denilen) at yarışlarına, (Rihan denilen) meydan okumalara ve (Cerid denilen) turnuvalara gösterilen ilginin kanıtıydı.³⁵ Erkeklerle has değişik sporlar ve eğlenceler, kadınlar dahil genel olarak halk tarafından icra edilirdi. Kadınlar da ilmi faaliyetlere katılmıştır. Nitekim, hukuk öğretene ve geniş halk topluluklarına konuşmalar yapan kadınlar vardı. Bu tür konuşmalar çoğunlukla ya merkez camilerin içerisinde veya dışında kürsülerde yapılırdı. Genel olarak camiler, etrafında büyük çarşılar ve kitap satıcıları yer aldığı için, İslâm kültürünün gelişmesinde daima çok önemli bir rol oynamıştır ve bugün bile gerçek anlamıyla cami, dinî ve diğer pek çok faaliyetin icra edildiği bir yerdir. Cami Müslümanlar için büyük önem taşımaktadır ve Me'mun döneminde camileri aydınlatma geleneği başlatılmıştır. Rivayet edildiğine göre Kurtuba'da³⁶ üç yüz kişi, sadece binlerce kandil için kokulu yağ hazırlamak üzere istihdam edilmiş ve kandiller şehirdeki büyük merkezi camiye her gece aydınlatmıştır. Ramazan ayında sarayı süslemek için özel düzenlemeler yapılır; güzel ve değerli halılarla camileri donatmaya özel itina gösterilirdi. Kurtuba'daki önemli camilerde olduğu gibi, minber değerli malzemelerden yapılır ve kimi zaman kıymetli taşlar konurdu. Me'mun döneminde mihrapta imamın önünde elli rıtıl* değerinde bir şamdan yakılmıştır.

Camilerin içerisinde dersler için yapılan düzenlemelerin yanı sıra, tıp gibi ihtisas gerektiren dalların öğrencilerinin kaldığı medrese ve kütüphaneler inşa edilmiştir. Dâru'l-kâme'de yani camilerin yakınına inşa edilen pansiyonda yüzlerce öğrenci kalırdı. Kimi zaman camilere bitişik olarak pek çok kitapçı dükkânı bulunmaktaydı. Bu dükkânlarda sağlıklı bir ilmî atmosfer oluşturulmuş ve bir tür ilim halkası başlatılmıştır.³⁷

Camiler ve etrafındaki kitapçı dükkânları veya okulların (Medreseler/Mektepler) yanında, bazen, halkın günlük hayatında önemli rol de oynayan lüks hamamlar bulunurdu. Böylece genel olarak camiler İslâm kültürünün gelişiminde mühim bir rol oynamış ve pek çok kurum bu önemli kültür merkezi ile yakın ilişki içerisinde olmuştur.

³³ Samadi, *Ahde Abbasi ve al-Mamun*, değişik yerlerde.

³⁴ Taberi, *Tarih*.

³⁵ Hitti, s. 339.

³⁶ Lane-Poole, s. 138-139. Krş. Hitti, s. 508-509.

* Bir rıtıl, on iki ukye veya yüz kırk dört dirhem değerindedir. (Çev.)

³⁷ A.e., değişik yerlerde.

Abbâsîler döneminin sosyal ve kültürel hayatına dair bu tafsilatı zikrettikten sonra, sanat ve ticaret konularında da birkaç detayı sunmak istiyoruz. Bu yön-deki ilk safha, barter, yani mal değiş-tokuşu idi ve geçmişte olduğu gibi, Araplar bu tür ticaret ve barter usullerine oldukça aşına idiler. Aslında Araplar, her za-man ticaretle ilgilenen bir ırk olup, bu münasebetle Aden'den Pasifik Okyanu-su'nun uzak limanlarına kadar giderlerdi. Arabistan ile Hindistan'ın ilk ticari ilişkileri kalıcı izler bırakmıştır ve bunun kanıtı olan büyük bir kelime hazinesi bulunmaktadır.³⁸ Burada ele aldığımız Abbâsîler döneminde bu ticari ilişkiler sadece canlı tutulmamış, aynı zamanda daha da geliştirilmiştir. Geniş impara-torluğun belirli kısımları endüstri açısından o kadar çok gelişmişti ki, eyaletler-den gelen haraç, o bölgelerde imal edilen yerli ürünlerden oluşurdu.³⁹

Bankacılık sistemi, dönemin ihtiyaçlarına göre oldukça geliştirilmişti. Özel-likle Basra şehri, bankerleriyle meşhurdu. Bankerler, uzak yerlerden gelen ta-cirlerin hundilerini, yani çeklerini bozarken masraf olarak nominal bir kırma tatbik ederdi. Hundi'ye, Sâk denilirdi. İlmî tartışmalara veya şiire ilgi duyan bazı bankerler, genellikle şairlerin ve ilim adamlarının çeklerini, hiçbir komisyon al-madan veya kırmadan bozardı; hatta kimi zaman, ilgili şahsın akıl ve zihin gü-cüne, kendilerinin ödeyeceği bir vergi olmak üzere, çekin miktarına ilave yapar-dı.

Böylece şu sonuca varabiliriz: Abbâsîlerin Bağdat'taki bu altın çağı, gerçek-ten büyük bir sosyal ve ekonomik gelişme dönemi idi ve yukarıda sunulan çeşit-li detaylardan açıkça görüldüğü gibi, bazı açılardan, zamanının çok daha ileri-sinde idi.

³⁸ Sulaiman Nadwi, *Arabo-Hind-ke-Ta'alluqat* (1930), s. 44-96.

³⁹ Samadi, *Ahde Abbasi ve al-Mamun*, değişik yerlerde.